

3 Dualizmus Rakúsko-Uhorska

3.1 Rakúsko-uhorské vyrovnanie

Východiskom z vnútropolitckej krízy i medzinárodnej izolovanosti rakúskeho cisárstva bolo zrieknutie sa neoabsolutizmu. V právnej rovine sa tak stalo vydaním **Októbrového diplomu** v roku 1860. Rakúsky cisár v ňom zároveň ustanovil nové štátprávne základy výstavby ríše spočívajúce na zásadách **konštitucionalizmu a federalizmu**. Ich základným historickým východiskom boli ustanovenia Pragmatickej sankcie. Pri zachovaní nedeliteľnosti habsburskej monarchie hlásal Októbrový diplom návrat ku parlamentarizmu za súčasného rešpektovania historických tradícií jednotlivých krajín z predrevolučného obdobia. Vo všeobecnejšej podobe zároveň ustanovil **zásady pre budúcu ústavu** rakúskej ríše, a to prostredníctvom možnej novej kombinácie v usporiadaní a riadení štátu cestou vymedzenia spoločných a osobitných vecí dvoch potenciálnych zložených štátnych celkov – západnej a východnej časti monarchie.

Zásady uvedené v Októbrovom diplome boli rozpracované vo **Februárovej** (Schmerlingovej) **ústave** z roku 1861. Bola vydaná ako ústava oktrojovaná, teda mimo zákonodarného procesu. Skladala sa z niekoľkých právnych noriem. Na jednej strane naznačovala **dualistické** usporiadanie štátu, no zároveň do istej miery prezentovala centralistické chápanie štátu. Ústava nezakotvovala občianske práva, nepoznala zodpovednosť ministrov. Ústavnoprávne zmeny vychádzali z historického práva, čím neprihliadali na národy bez vlastnej štátnosti v minulosti. Zakotvovala tiež právo panovníka vládnuť bez parlamentu a vydávať nariadenia s mocou zákona.

Ustanovenia Októbrového diplomu, ako aj Februárovej ústavy v podstate vyjadrovali **princíp** dualistického štátprávneho usporiadania habsburskej monarchie.

Oba dokumenty boli odmietnuté uhorským snemom, ktorý naďalej zastával stanovisko právoplatnosti tzv. Bratislavskej marcovej ústavy aj za cenu jeho rozpustenia cisárom, zrušenia autonómie Uhorska a zavedenia režimu majúceho podobu štatária pre Uhorsko. Toto druhé provizórium trvalo do roku 1865, kedy došlo zo strany cisára k zrušeniu uhorského snemu i k zrušeniu platnosti Februárovej ústavy. Viedenský dvor zaujal ústretovejšie postavenie k požiadavkám maďarskej politiky.

Rozhodujúci zlom v štátprávnom usporiadaní monarchie nastal po porážke rakúskych vojsk zo strany Pruska v roku 1866. Spájajúcim momentom k nemu sa vo východnej časti monarchie stali obavy z obnovy revolučného pohybu, na strane viedenských kruhov zase katastrofálna hospodárska situácia v monarchii. Z viacerých variantov bola za najvhodnejší považovaná vzájomná dohoda s ústupkami za plnej akceptácie ustanovení Pragmatickej sankcie. Jej výsledkom bolo prijatie nového štátprávneho usporiadania habsburskej monarchie na základe rakúsko-uhorského vyrovnania podľa zák. čl. XII/1867. Na jeho základe vznikla forma zloženého štátu, pod názvom **Rakúsko-uhorské mocnárstvo** alebo **Rakúsko-uhorská ríša**, spojením dvoch suverénnych štátov v podobe **reálnej únie**. Ich spoločným menovateľom bola **hlava štátu** (panovník) a **výkon spoločných vecí** dvojakého druhu: 1) **podľa Pragmatickej sankcie** – zahraničná politika, armáda, financie – boli upravené s definitívnou platnosťou vylučujúcou časť zmeny, 2) **veci spoločného záujmu** – zahraničný obchod, clo, dane, mena, úver, železnica – mali byť upravované každých 10 rokov v rámci tzv. hospodárskeho vyrovnania. Správu a riadenie všetkých ostatných záležitostí štátu si vykonávali obe časti reálnej únie zvrchovane.

Rakúsko-uhorská ríša sa vyrovnaním rozdelila na dve časti: 1) západnú časť – Rakúsko (tzv. Predlitavsko) s oficiálnym názvom **Kráľovstvá a krajiny na ríšskej rade zastúpené**, 2) východnú časť – Uhorsko (tzv. Zalitavsko) s oficiálnym názvom **Kráľovstvo uhorské**. Pri absencii spoločnej ústavy Rakúsko-uhorskej ríše mala každá z týchto častí vlastnú ústavu. Predlitavsko malo **Decembrovú ústavu** z roku 1868 a Zalitavsko obnovenú **Bratislavskú marcovú ústavu** z roku 1848. Pre Uhorsko to znamenalo trvalé uznanie právneho stavu z roku 1848, teda dokončenie cieľov uhorskej buržoáznej revolúcie v štátprávnej oblasti.

3.1.1 Slováci a novousporiadanie monarchie

3.1.1.1 Memorandum národa slovenského

Vydanie Októbrového diplomu vytvorilo podmienky tak pre opätovné formovanie národných hnutí nemaďarských národov v Uhorsku, ako aj pre formulovanie svojich oprávnených požiadaviek. Aj tzv. poštúrovska národno-obrodebecká generácia sformulovala svoj program vyjadrený v **Memorande národa slovenského** prijatého na celonárodnom zhromaždení – národnom zastupiteľstve – v **Martine** 6. – 7. júna 1861. Jeho tvorcom bol **Š. M. Daxner**. Obsah

martinského Memoranda nadväzoval na liptovskomikulášske Žiadosti predovšetkým v politickej rovine riešenia postavenia Slovákov s dôrazom na uznanie samobytnosti slovenského národa, na požiadavky rečové, školské a kultúrne. Menovite sa požadovalo zriadenie Slovenskej právnickej akadémie, Katedry reči a literatúry slovenskej na peštianskej univerzite, používanie slovenčiny v obciach, vydávanie zákonov aj v slovenčine, slobodné vytváranie hospodárskych národných spolkov a hospodárskych časopisov atď.

Osobitná pozornosť bola v martinskom Memorande vyhradená štátoprávne- mu územnému vymedzeniu autonómnej jednotky slovenského národa v rámci zachovania celistvosti Uhorska v podobe pomenovania „**Hornouhorské slovenské Okolie**“ spolu so zastúpením Slovákov na uhorskom sneme. Hlavným cieľom vymedzenia Okolia bolo zabezpečenie rozvoja slovenského národného života. To všetko sa malo dosiahnuť včlenením požiadaviek do najvyšších ústavných listín Uhorska.

Martinské Memorandum zaslané uhorskému snemu bolo ním samým i celou maďarizačnou národnou politikou vládnych maďarských kruhov zamietnuté spolu s vyvodením represívnych akcií voči slovenskému národnému hnutiu.

3.1.1.2 Viedenské memorandum slovenské

V situácii odmietania slovenských požiadaviek maďarskými politickými kruhmi sa tak, ako v rokoch meruôsmych, obrátili slovenskí národovci na Viedeň. Dopracované martinské Memorandum dostalo podobu tzv. **Viedenského memoranda slovenského** a k nemu bol pripojený **Návrh na privilegiálnu listinu na zriadenie a organizáciu slovenského Okolia**. Oba dokumenty boli cisárovi predložené 12. decembra 1861.

Tzv. Viedenské memorandum stálo na **dvoch pilieroch**. Tým **prvým** bola opätovná požiadavka na uznanie samobytnosti slovenského národa a s tým spojená realizácia skutočností tvoriacich slovenský národný život – jazykových, kultúrnych, spoločovacích i školských možností.

Tým **druhým** bolo vyčlenenie osobitného územia v rámci Uhorska pre **Hornouhorské slovenské Okolie**. Tou najpodstatnejšou bola skutočnosť, že teritórium Okolia sa v dokumente presne vymedzilo vymenovaním týchto jednotlivých žúp: Trenčianskej, Oravskej, Turčianskej, Liptovskej, Zvolenskej, Bratislavskej, Nitrianskej, Tekovskej, Hontianskej, Novohradskej, Gemerskej, Spišskej, Šarišskej, Turnianskej a Abovskej. V návrhu teda absentovalo územie Zemplína. Zároveň,

v porovnaní s martinským Memorandom, došlo k podrobnému legislatívnemu rozpracovaniu štátoprávno-administratívnych atribútov správy Okolia: **centrálne orgány, miestna správna organizácia, organizácia súdництва.**

Hoci panovníkovi ustanovenia Tripartita podľa jeho 7. a 9. titulu druhej časti umožňovali privilegiálnym aktom potvrdiť koncepciu vyjadrenú tzv. Viedenským memorandom, nestalo sa tak. Po posúdení návrhu vo viedenských kruhoch a posunutí uhorskému miestodržiteľstvu koncepcia Hornouhorskeho slovenského Okolia bola práve uhorským miestodržiteľstvom zavrhnutá ako protiústavná.

Jediným ústupkom zo strany viedenských vládnucich kruhov bola možnosť realizácie podoby jazykových, školských a kultúrnych požiadaviek vo forme povolenia založiť **Maticu slovenskú** v roku 1863 ako hlavné kultúrne centrum slovenského národa a otvoriť **tri slovenské gymnáziá:** v Revúcej od roku 1862 do roku 1874, v Martine od roku 1867 do roku 1875 a v Kláštore pod Znievom od roku 1869 do roku 1874.

3.1.1.3 Maďarizácia a postavenie slovenského národa v období dualizmu

Obsahom rakúsko-uhorského vyrovnania nebolo riešenie postavenia ostatných národov v monarchii. Každý štát existujúceho súštátia mohol nezávisle riešiť národnostnú otázku. V uhorskej časti monarchie došlo k rozpútaniu bezohľadnej maďarizácie, svojou tvrdosťou neporovnateľnej s realizáciou národnostnej otázky v rakúskej časti monarchie. Pre Slovákov nastalo najťažšie obdobie národného života v celej jeho histórii.

Maďari pokračovali v presadzovaní idey jednotného uhorského (maďarského) národného štátu, podľa ktorej bol za **jediný štátotvorný národ** považovaný **maďarský národ**. Iný národ, teda aj slovenský, okrem maďarského národa nebol štátnou mocou v Uhorsku nikdy uznaný. Táto štátna ideológia sa stala nemeniteľným východiskom právnej úpravy postavenia nemaďarských národov v dualistickom Uhorsku.

Základom sa stal **zák. čl. XLIV/1868 – národnostný zákon**. Idea jednotného Uhorska v ňom bola doplnená ustanovením o maďarskom jazyku ako jedinom štátnom jazyku Uhorska. Z tohto pohľadu tak ustanovenia národnostného zákona potvrdzovali postavenie maďarského národa nielen v politickej rovine, ale aj v rovine etnickej. Maďarčina sa uplatňovala vo všetkých sférach štátnej i verejnej správy, na školách, v súdnictve. **Bez práva na uplatnenie si**

nároku sa pripúšťali výnimky v súdnictve, v miestnej správe i na školách, ale vždy s takými podmienkami, ktoré príslušníci slovenského národa mohli ťažko naplniť. Najzávažnejším nedostatkom národnostného zákona bolo, že jazykové práva poskytoval len jednotlivcom a nie národným celkom. K tomu je možné priradiť aj spôsob jeho aplikácie. Jedným z dôkazov bolo zloženie uhorského snemu, v ktorom nemaďarské národnosti mali len 12 % zastúpenie pri 52 % úradnej štatistickej existencii nemaďarského obyvateľstva v štáte, tiež zrušenie všetkých troch slovenských gymnázií, zavretie Matice slovenskej a konfiškácia jej majetku.

Maďarizácia sa výrazne prejavovala v **školskej oblasti**, a to sériou zákonov prijatých v rokoch 1879, 1883 a 1907. Z nich napríklad zák. čl. XVIII/1879 zavádzal **povinné vyučovanie maďarčiny** na všetkých stupňoch škôl, od materských škôlok až po stredné školy, a to aj na úkor iných predmetov. Vyvrcholením maďarizačnej politiky v školstve sa stali tzv. **Apponyiho zákony**. **Prvý, zák. čl. XXVI/1907**, sa vzťahoval na štátne školy. Podľa jeho ustanovení napríklad každý učiteľ v škole aj mimo nej musel zastávať ideu jednonárodného Uhorska, propagovať a rozširovať štátny jazyk. Ak bol nemaďarskej národnosti, tak nemohol prejavovať svoje národné cítěnie. Pri porušení týchto, ako aj ďalších v zákone uvedených povinností mohli byť voči nemu vyhovené nielen disciplinárne, ale aj trestnoprávne sankcie. **Druhý Apponyiho zákon, zák. čl. XXVII/1907**, sa vzťahoval na cirkevné a ľudové školy. Podľa neho si musel každý žiak na ľudových školách s nemaďarským vyučovacím jazykom osvojiť maďarský jazyk slovom i písmom do konca štvrtej triedy. Dokonca, ak bolo na takejto škole len niekoľko žiakov s maďarským materinským jazykom, mohol minister nariadiť vyučovanie v maďarskom jazyku. V prípade 20 % žiakov s maďarským materinským jazykom zo všetkých žiakov na škole bola maďarčina povinne zavedená ako jediný vyučovací jazyk. Zákon umožňoval sankcie za nedostatočné výsledky vo vlasteneckej výchove, a to tak na strane učiteľov, ako aj študentov.

Výsledkom takýchto opatrení sa stala skutočnosť, že všetky ľudové školy prestali byť slovenskými. Dostali sa do podoby dvojjazyčných maďarsko-slovenských, na ktorých sa materinský jazyk mohol používať len jednu hodinu týždenne.

Výsledkom maďarizačnej politiky vo všetkých oblastiach života uhorského štátu došlo k pomaďarčeniu okolo 500 000 Slovákov. V roku tisícročného príchodu Maďarov do Uhorska (1896) bolo v rámci miléniových osláv **uzákonené**

pomaďarčovanie všetkých zemepisných názvov v štáte, ako aj **pomaďarčovanie osobných mien a priezvisk každého obyvateľa Uhorska**.

3.2 Ústredná správa štátu

3.2.1 Konštitucionalizmus Októbrového diplomu a Februárovej ústavy

Súčasťou obnovy konštitucionalizmu v cisárskom **Októbrovom diplome** z roku 1860 bola predstava zreorganizovania habsburskej monarchie, návrat do predrevolučného stavu rokov 1848/1849 bez akceptovania Bratislavskej marcovej ústavy.

Hlavou rakúskeho cisárstva bol **panovník**, ktorý sa spolu s vládou podieľal na **výkonnej moci**. Nositeľom **zákonodarnej právomoci** na úrovni **celej monarchie** bola celoštátna **ríšska rada** – snem spolu s krajinskými snemami. Ríšska rada svojím vznikom nemala mať povahu voleného zastupiteľského orgánu. Mala sa vytvoriť formou delegovania poslancov z krajinských snemov. Do jej kompetencie boli zaradené záležitosti celoštátnej povahy, kam patrili hlavne financie, peňažníctvo, clo, obchod, pošty, telegraf, železnice a armáda.

Ostatné nevymenované záležitosti spadali do zákonodarnej právomoci jednotlivých **krajinských snemov**. V rámci toho osobitné a od ostatných krajín odlišné postavenie malo patriť **uhorskému krajinskému snemu**. Ten mal byť na základe historických skutočností dvojkomorový a skladať sa z nevolenej Hornej (Panskej) snemovne a z volenej Dolnej snemovne. **Výkonnú moc v Uhorsku** mala mať **vláda** na čele s palatínom. Bez konkrétnejšieho uvedenia sa malo zachovať aj župné zriadenie.

Februárová ústava ďalej rozpracovávala premenu štátneho zriadenia monarchie. Z hľadiska právomocí postavenie **cisára** ako hlavy štátu zostalo nemenné, spolu s vládou sa spolupodieľal na realizácii **výkonnej moci**. Navyše, sa uplatňoval **centralizačný prvok** v prospech panovníka tak, že cisár mohol vládnuť bez parlamentu v období, keď nezasadal, formou vydávania nariadení s mocou zákona. Panovník mal však výhradný vplyv v oblasti zahraničnopolitickej a vojenskej.

Výkonom **zákonodarných právomocí** disponoval ríšsky parlament – dvojkomorová **ríšska rada** – pozostávajúca z poslaneckej a panskej snemovne. Členovia poslaneckej snemovne mali byť volení na krajinských snemoch, nevolení

členovia panskej snemovne pochádzali z radov vysokých cirkevných hodnosťárov, boli menovaní panovníkom a patrili tam i dediční členovia významných rodov. Prvky budúceho **dualistického usporiadania** monarchie boli vyjadrené v tom, že ríšska rada existovala v dvoch podobách. Jednak v podobe tzv. **užšej ríšskej rady** pozostávajúcej z poslancov neuhorských krajín a z tzv. **širšej ríšskej rady**, ktorá mala pozostávať z poslancov zastupujúcich celú monarchiu. V tejto podobe sa však nikdy nezišla. Napriek proklamovanej decentralizácii štátu bol výkon zákonodarnej moci ríšskou radou posilnený na úkor krajinských snemov, ktoré sa mali zaoberať výhradne krajinskými záležitosťami.

Výkonnú moc mala **vláda** pri spoluúčasti panovníka. Vláda bola menovaná panovníkom a jemu bola za svoj výkon aj zodpovedná s možnosťou odvolania. Voči vláde tak neexistoval kontrolný mechanizmus zo strany ríšskej rady, a teda po svojom menovaní nepotrebovala ani vyslovenie dôvery z jej strany.

3.2.2 Memorandové predstavy správy Okolia

Legislatívne zvládnutý proces správy Hornouhorského slovenského Okolia vyjadrený vo Viedenskom memorande bol dôkazom **pripravenosti a oprávnenosti** dlhodobých ambícií slovenských národovcov zachovať a rozvíjať slovenskú národnú i štátnu identitu. Svojou štátoprávnou komplexnosťou, prepracovanosťou i kvalitou riešenia organizácie správy tohto územného celku vykazuje znaky návrhu ústavy – **historicky prvý návrh ústavy Slovenska ako štátneho útvaru v rámci integrity Uhorska**.

Na podrobne vymedzenom teritoriálnom území **Okolia** mal byť najvyšším **samosprávnym orgánom národný** (provinčný) **snem** pozostávajúci z 90 poslancov. Jeho členmi sa mali stať predstavitelia cirkví (katolíckej, evanjelickej, židovskej) a hlavných úradov (v počte 30) a tiež volení poslanci (počte 60) pri volebnej geometrii jeden poslanec na 30 000 obyvateľov. Sídлом snemu, ale aj **hlavným mestom Okolia**, mala byť Banská Bystrica a snem sa mal schádzať raz ročne. Jeho **zákonodarné právomoci** sa mali dotýkať vecí národnej povahy, predovšetkým otázok rozvoja poľnohospodárstva, riadenia verejných prác, zriaďovania a správy dobročinných ústavov, literárnych a iných kultúrnych inštitúcií, školských otázok a ostatných hospodárskych, finančných a administratívnych záležitostí vyplývajúcich z podstaty správy Okolia. Jeho normotvorná činnosť mala mať podobu **štatútov**, ktoré musel schváliť panovník.